

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ DİSKURSUN DAXİLİ ELEMENTLƏRİ KİMİ KONSEPT VƏ FREYM ANLAYIŞLARI

Giriş. Psixolinqvistikanın ən yeni istiqamətlərindən biri olan koqnitiv istiqamət müasir dünya dilçiliyində öz yerini tutmuşdur. Belə ki, onun yaranması və sürətli inkişafı dilçiliyin müasir mərhələsi üçün xarakterikdir. Koqnitiv dilçilik nitqin yaranması, qavranılması və mənimsənilməsi ilə bağlı psixoloji prosesləri, ən əsası isə dil və təfəkkür problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini kompleks şəkildə tədqiq edir. Nitqin yaranması birbaşa olaraq psixoloji mexanizmlərə söykənir. İstənilən linqvistik fəaliyyətin və ya təcrübənin əsasını qavrayış, idrak və yaddaş təşkil edir.

Ümumiyyətlə, dilin eləcə də nitqin yaranması, kommunikasiya prosesində onlardan istifadə, eləcə də nitqin ötürülməsi, qəbulu və mənimsənilməsi həmişə diqqət mərkəzindədir. Dil psixoloji, kommunikativ və mədəni amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən daim dəyişən, inkişaf edən və hərəkətdə olan aktiv sistemdir. O, insanın koqnitiv fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Dil, nitq fəaliyyəti və insan təfəkkürü ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə bağlıdır.

Dilə və nitqə koqnitiv yanaşma dedikdə insanın informasiyanı ətraf aləmdən hansı formada alması, qəbul etməsi və hər hansı bir qərarı vermək və ya yerinə yetirmək üçün aqli fəaliyyətləri necə təşkil etməsindəki qavrama, düşünmə və gerçəkliyin dərk edilməsi prosesləri nəzərdə tutulur. Koqnitiv dilçilik, əsasən dərk etmənin mexanizmini öyrənir və burada dil, informasiyanı kodlaşdıraraq ötürən işarələr sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, koqnitiv dilçilik iki əsas problemin həllinə diqqət yetirir: a) dilin və nitqin yaranması prosesində ümumi idrak mexanizmlərindən necə istifadə edilməsi və b) idrak və təfəkkür mexanizmlərinin özünün dil və nitq vasitəsilə necə reallaşması.

Əsas hissə. Koqnitiv dilçiliyin XX əsrin ortalarında meydana gəlməsinə baxmayaraq, onun ilkin rüşeymlərinə XIX əsr dilçiliyinin ilkin nəzəri problemlərində də rast gəlinir. V.Z.Demyankov və Y.S.Kubryakova koqnitiv linqvistikada dili informasiyanın kodlaşdırılması, dekodlaşması və transformasiyasında iştirak edən koqnitiv mexanizm kimi qəbul edir [6, s. 15]. Koqnitiv dilçilikdə dil və təfəkkür ilə bağlı mürəkkəb əlaqələr yeni mərhələdə öyrənilir.

Azərbaycan dilçiliyində isə ilk dəfə psixolinqvistikanın aktual problemləri ilə bağlı yeni nəzəriyyə M.B.Əsgərov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əsasını qoyduğu “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” koqnitiv dilçiliyin ən son uğurlarından biri hesab olunur. O, keçmiş Sovet və xarici linqvistik nəzəriyyələrin tənqidi şərhini vermiş, onların müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır [2]. M.B.Əsgərov özündən əvvəlki nəzəriyyələr əsasında yeni sxem irəli sürmüş, “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” əsasında sadəcə sözün və ya nitqin deyil, istənilən səviyyədə olan dil struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini şərh etmiş, dilin sistem mahiyyətini izah etmişdir.

Ötən əsrin son illərindən başlayaraq isə diskurs bir çox elm sahələrində və informasiya məkanında olduqca geniş istifadə olunan məfhum olub fərqli mənalarda işlədilir. Buna görə də bu anlayışa ayrıca götürülmüş bir elm sahəsində belə yetərinə dolğun və bitkin tərif vermək çətindir. Hər konkret elm sahəsində diskurs anlayışının məna tutumu bir qədər, bəzi hallarda isə xeyli fərqlidir.

Diskurs anlayışı və terminindən dilçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə Amerika alimi Zeliq Hərris tərəfindən “Diskurs təhlili” (Discourse analysis) məqaləsində istifadə olunmuşdur [3, s. 5]. Z.Hərris diskursu mətnin cümlədən böyük parçası hesab edir. Amma diskusu sadəcə mətnin hissəsi kimi qəbul və şərh etmək, bizcə o qədər də doğru deyil. Çünki diskurs mətnin yarandığı prosesin digər xüsusiyyətlərini də əhatə etməlidir və mütləq şəkildə diskursiv situasiyada ortaya çıxır. Z.Hərrisdən az sonra fransız alimi Emili Benvenist də həmin anlayışa müraciət edərək, onu “danışana aid edilən nitq” kimi mənalandırmışdı [5, s. 189]. Bizcə burada danışanın yaratdığı “nitq prosesi”-ndən bəhs etmək daha doğru olardı.

Diskurs haqda yazan A.Kibrik isə belə hesab edir ki, diskurs “çox qərribə bir tərzdə nitqin özündən daha çox ünsiyyət potensialına malik olduğu kimi, ənənəvi linqvistik metodlarla tədqiq edilmə potensialı baxımından da dilin özündən daha çox dil xüsusiyyətinə malikdir [4, s. 24]. Diskursun dilə, nitqə, yoxsa mətnə daha yaxın olması məsələsi, onun hansı xüsusiyyətlərinin dil, nitq və ya mətnlə müqayisə edilməsindən birbaşa asılıdır.

Dilçilikdə diskurs haqqında geniş yayılmış mülahizələrdən biri də onun informasiyanın şifahi şəkildə ötürülməsinə xidmət edən şifahi nitq növü kimi qəbul və ya təqdim edilməsidir. Bu halda mətnin qarşılığı olaraq yazılı nitq qəbul edilir. Elə bu səbəbdən, yəni “yazılı nitq mətn, şifahi nitq isə diskurs” hesab edildiyinə görə, bütün linqvistik fəaliyyətlər, sadəcə, mətnin (yazılı) və diskursun (şifahi nitqin) analizi ilə məhdudlaşır [7, s. 88]. Bizsə qəti şəkildə bu fikirdəyik ki, diskurs canlı ünsiyyəti təmin edən fəaliyyətlər kompleksidir. Diskursu və ya diskursiv prosesi heç bir halda, sadəcə şifahi və ya yazılı nitqyaratma ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Mətni isə ən çoxu yaranmış nitqin statik forması hesab edə bilərik.

Diskurs linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından insan beynində yaranan abstrakt təsəvvür və ya psixoloji obrazlar sisteminin təzahür şəkli. O, vahid zaman kəsiyində və vahid məkanda yaşanan real həyatı əks etdirir. Həmin nəzəriyyəyə əsasən, diskurs nitq söyləmənin yaranmasını təmin edən birinci sıra gerçəklik elementləri silsiləsidir ($Ge_1 + Ge_1 + Ge_1 + Ge_1 \dots$). M.B.Əsgərova görə, dərk olunan minimal vahid “gerçəklik elementi”, dərk etmənin reallaşmasını təmin edən minimal vahid isə “intellekt obrazı”dır. Diskursu nitq söyləmənin dərk

⁴⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin elmi işçisi, <https://orcid.org/0009-0008-0016-7448>, E-mail: sevinc_ismayilova94@mail.ru

olunması nəticəsində insan beynində yaranan abstrakt təsəvvürlər silsiləsinin də ekvivalenti hesab etmək olar. Eyni zamanda nitq söyləminin əmələ gəlməsini təmin edən *ən vacib element* ilkin fikir, məram və ya məqsəddir. Nitq söyləminin ikinci sıra gerçəklik elementləri silsiləsi isə, diskursun dil sistemində əks olunması nəticəsində yaranan dil struktur vahidləri kompleksidir ($Ge_2 + Ge_2 + Ge_2 \dots$), başqa sözlə desək, nitq və ya mətnidir. Beləliklə, diskurs nitqın və mətnin yaranması ilə nəticələnən linqvo-psixoloji proses və ya fenomendir.

Bəzən gerçəklik vahidinə məxsus psixoloji obrazın daxili elementləri ilə, onun dildə əks olunması nəticəsində yaranan dil struktur vahidləri qarışıq salınır. Qeyd edək ki, gerçəklik vahidinin, onun fəaliyyətinin və ya vəziyyətinin dərk edilməsi nəticəsində diskurs, konsept və freym kimi psixoloji elementlər yaranır. Onların dildə əksi nəticəsində yarananlar isə nitq, söyləmə və sözdür. Qeyd edilən dil struktur vahidləri ilə psixoloji elementləri eyni anlayışlar kimi qəbul etmək, təbii ki, doğru yanaşma tərzidir.

İnsanın istənilən fəaliyyəti onun daxili ehtiyacına uyğun olaraq bu və ya digər freymin yaranması ilə başlayır. Məsələn, suya ehtiyacı olan bir insanın beynində həmin ehtiyacın ödənilməsi ilə bağlı konkret fəaliyyət planı formalaşır. O insan yaxınlıqdakı mənbədən su içməklə bu ehtiyacı özü də ödəyə bilər və ya bu ehtiyacın ödənilməsində kiminsə ona kömək etməsi üçün həmin şəxsə nitq vasitəsilə müraciət də edə bilər. Birinci halda yaranmış freym konkret əməli fəaliyyətin icrasını təmin edir. İkinci halda isə bu ehtiyacın ödənilməsi ilə bağlı nitqın yaranmasını təmin edir. Göründüyü kimi hər iki halda, yəni əməli fəaliyyət zamanı da, onu əvəz edən nitq fəaliyyəti zamanı da bu fəaliyyətlərin səbəbi kimi məhz freym çıxış edir. Diskursun daxili elementi hesab etdiyimiz *freym* (frama) termini ingilis sözü olub, “çərçivə”, “karkas” mənalarında işlənir.

Konsept abstrakt vahid kimi çıxış edir, insanın dünya haqqındakı biliklərinin, şüurunun komponentlərini təşkil edən mental mahiyyət kimi formalaşır. Belə ki, müəyyən mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanın mənəvi simasının izlərini özündə mühafizə edir. Konsept insan fəaliyyətinin, təcrübəsinin nəticəsidir, informasiyanı qoruyub saxlayır. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsində konseptin yeni bir şərhinə də rast gəlirik. Belə ki, bu nəzəriyyədə insan beynində saxlanılan informasiyaların 4 elementli kodlardan ibarət olduğu qeyd edilir və bu kodların konseptlərə ekvivalent olduğu bildirilir. Bu qəbildən olan konsept-informasiya ilə yalnız mücərrəd anlayışlar deyil, maddi varlıqlar da, hal və hərəkət məzmunlu anlayışlar da ifadə oluna bilər. Konsept orijinal, özünəməxsus “mədəni fokus” kimi göstərilir və ən geniş representasiyasını məhz diskursda tapır.

Konseptlər linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələrlə yalnız diskursda tam reallaşma bilər. Konseptlə bağlı informasiya diskurs vasitəsilə şüurdan kənara çıxma bilər. Bu proses verbal və qeyri-verbal vasitələrlə həyata keçir. Ənənəvi linqvistikada bunun əsas vasitəsi mətn hesab olunur. Koqnitiv linqvistikada yalnız mətn yetərli deyil, çünki “informasiya”-nın özündə ehtiva etdiyi bütün çalarları yalnız mətn vasitəsilə (xüsusən də yazılı) çatdırmaq mümkün deyil. Burada diskursiv situasiyanın bütün daxili elementlərindən bəhs etmək zəruridir.

Koqnitiv dilçilikdə diskursun daxili elementləri hesab etdiyimiz konsept və freym anlayışları haqqında müxtəlif yanaşmalar vardır. Konsept və freym arasında fərqli cəhətlərə nəzər salaq:

- Konsept nüvəyə, nüvəətrafı zonaya və periferiyaya malik olan eyni və ya bənzər fikir və təsəvvürləri ifadə edən freymlər silsiləsidir. Freym isə konkret bir konseptin ümumi mənasının və onun fərqli çalarlarının yaranmasına xidmət edən anlayışlar toplusudur.

- Konseptin nüvəsi dildə bir qayda olaraq kök sözlərin ilkin leksik mənası ilə ifadə olunur. Konseptin nüvəətrafı zonasını əmələ gətirən freymlər əsas fikrin bəzi çalarlarının daşıyıcılarıdır. Nüvəətrafı zonaya aid olan freymlər dildə bir qayda olaraq qrammatik formalarla və digər köməkçi dil vahidləri ilə ifadə olunur.

- Konseptin periferiyasını əmələ gətirən freymlər müəyyən məqamlarda əsas fikrin bəzi çalarlarını ifadə etmək potensialı qazanır. Konseptin periferiyasına aid olan freymlər dildə bir qayda olaraq müəyyən sintaktik situasiyalarda müxtəlif növlərdən olan dil vahidləri ilə ifadə olunur.

Bu deyilənlərə istinadən belə bir ümumiləşmə də verə bilərik ki, istənilən dildə nitq söyləminin qurulmasını təmin edən müstəqil söz səviyyəli leksik vahidlər ya leksik freymlər, ya da konseptlərdir [1, s. 77].

Nəticə. Aparılan bu tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- Diskursiv situasiya fikrin qarşı tərəfə çatdırılmasına xidmət edən və aktiv kommunikant tərəfindən reallaşdırılan linqvo-psixoloji prosesdir.
- Gerçəklik vahidinin, onun fəaliyyətinin və ya vəziyyətinin dərk edilməsi nəticəsində diskurs, konsept və freym kimi psixoloji elementlər yaranır.
- Diskursiv situasiyanın reallaşması nəticəsində söz, söyləmə və nitq yaranır.
- Diskursiv situasiyada yaranan nitqın və onun stabilləşməsi, daşlaşması nəticəsində formalaşan mətni qəbul edən şəxs tərəfindən diskursiv situasiyanın bərpası zəruriyyətə çevrilir.
- Ümumiyyətlə, diskursa canlılıq, reallıq mahiyyəti qazandıran məhz, onu təşkil edən konsept və freymlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsgərov, M.B., Rzayeva S. R. “Anlayış”, “məna”, “diskurs”, “nitq” və “mətn” ətrafında müzakirələr // “Dilçilik araşdırmaları” N1, AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, “Elm”, 2021, s.72–79.
2. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / M.B. Əsgərov – Bakı: Elm və təhsil, 2015. 191 s.
3. Harris Z. S. Discourse Analysis // University of Pennsylvania: Linguistic Society of America, 1952. Vol. 28, No. 1, pp. 1-30
4. Kibrik, A. A. & Parshin, P.B. Discourse. Online Encyclopedia “Around the World”. 2001, 153 p.
5. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист. – Москва: Прогресс, –1974. 448 с.
6. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интегрирующего подхода // Вопросы языкознания. №4. М.: МГУ, 1994, с.17-31
7. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. Москва: ИТ/ДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

Açar sözlər: diskurs, konsept, freym, element, koqnitiv

Keywords: discourse, concept, frame, element, cognitive

Ключевые слова: дискурс, концепт, фрейм, элемент, когнитивный

Xülasə

Bu məqalədə ilk öncə koqnitivlik və onun əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, daha sonra diskursun yaranması və onun daxili elementləri tədqiq və analiz olunur. Əvvəlcə, diskursla bağlı elmi ədəbiyyatda verilən müxtəlif fikir və mülahizlər haqqında məlumat verilir və onlara münasibət bildirilir. Dil struktur vahidlərinin iştirakı ilə reallaşmış diskursiv situasiyada yaranan söz, söyləm və nitqin ilkin məramının və ümumi fikrin ifadəsində oynadığı rol izah edilir. Belə ki, diskursu əmələ gətirən minimal vahidlər əsas etibarilə freym və konseptdir. Freym insanın istənilən fəaliyyətinin reallaşmasını təmin edən ilkin qayə kimi qəbul edilir. Yəni hər hansı əməli fəaliyyətin və ya onu əvəz edən nitq fəaliyyətinin baş verməsi üçün ilk öncə fərdin beyində bu fəaliyyətin sxemi mahiyyətini daşıyan freym formalaşmalıdır. Freym söz cildinə bürünməsi ilə də konsept yaranmış olur. Daha sadə şəkildə desək, konsept istənilən bir freymə ad vermək nəticəsində yaranır. Belə ki, freym dildəki qarşılığı artıq söz deyil, həmin prosesi ifadə edən sintaqmatik vahid, yəni söz birləşməsi və ya cümlə kimi qəbul edilir.

The notions of concept and frame as internal elements of discourse in cognitive linguistics

Summary

In this article, firstly, cognition and its main features are discussed, then the emergence of discourse and its internal elements are studied and analyzed. First, various ideas and opinions given in the scientific literature related to discourse are reported and the attitude towards them is given. The role played by words, utterances and speech in the expression of the original meaning and general idea in the discursive situation realized with the participation of linguistic structural units is explained. Thus, the minimal units forming the discourse are basically frames and concepts. The frame is considered as the primary aim that ensures the realization of any human activity. In other words, for any practical activity or speech activity that replaces it to occur, first of all, a frame should be formed in the mind of the individual, which carries the essence of the scheme of this activity. A concept is created by covering the frame with words. In simpler terms, a concept is created by giving a name to any frame. Thus, the equivalent of the frame in the language is no longer a word, but a syntagmatic unit expressing that process, i.e. a phrase or a sentence.

Понятия концепта и фрейма как внутренних элементов дискурса в когнитивной лингвистике

Резюме

В данной статье, во-первых, рассматривается концепта и его основные черты, затем изучается и анализируется возникновение дискурса и его внутренние элементы. Во-первых, сообщаются различные идеи и мнения, приведенные в научной литературе, связанные с дискурсом, и дается отношение к ним. Объясняется роль, которую играют слова, высказывания и речь в выражении исходного смысла и общей идеи в дискурсивной ситуации, реализуемой с участием языковых структурных единиц. Таким образом, минимальными единицами, образующими дискурс, в основном являются фреймы и концепты. Фрейм рассматривается как первичная цель, обеспечивающая реализацию любой человеческой деятельности. Другими словами, для того, чтобы произошла любая практическая деятельность или заменяющая ее речевая деятельность, в первую очередь в сознании индивида должен быть сформирован фрейм, несущий в себе суть схемы этой деятельности. Концепт создается путем покрытия фрейма словами. Проще говоря, концепт создается путем наименования любого фрейма. Таким образом, эквивалентом фрейма в языке является уже не слово, а синтагматическая единица, выражающая этот процесс, т. е. фраза или предложение.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Mayıl Əsgərov